

Дмитро Чижевський

ДО ПСИХОЛОГІЇ ЧИТАЧА ТА ЧИТАННЯ*

1.

Відношення до читання дуже мінялося на протязі культурного розвитку людства. Але, здається, ніколи не зникала велика розбіжність думок щодо ролі читання в культурнім житті. Коли б зробити, так би мовити, культурний розріз через культуру якої хочете епохи та країни, то, мабуть, ми завше дістали б весь можливий спектр оцінок - від вихвалювання читання як мало не найліпшого й найщасливішого проведення часу аж до презирливого означення читання, як «найгіршої форми нічого не робити» (Шопенгауер). Але я думаю, що якби скликати якийсь конгрес ворогів та прихильників книги, то, хоч би вони по довгих дискусіях і не прийшли до повного порозуміння, то, вони, принаймні, прийшли б до згоди в іншому відношенні, - визнавши, що *те* читання, яке так вихваляють одні, та *те*, що його так ганяють інші, не мають між собою нічого спільного, є цілком різні психічні процеси, схожість яких обмежується, може, лише тим, що людина дивиться в книгу і якимось «розуміє» написане.

Справді, коли ми порівнюємо самі типи захоплених «читачів» і їх читання - від «стаціонарного» читання віршів, при яким кожне слово бренть в свідомості пластично та повно, до «глитання» романів у трамваї або в перервах між працею, читання в чужій (навіть уже «мертвій») або в рідній мові, читання порнографічної «еротики» або «святої» (в релігійному чи іншому сенсі слова) книги, - то діапазон побачимо колосальний. І цей колосальний діапазон між різними типами читання впливає, розуміється, з того факту, що *читачі* є різні психічні суб'єкти, такі різні, як тільки можуть бути різні живі люде. Та не тільки читачі, а й *книжки* є так само різноманітні, як різноманітні їх автори, їхні задуми та умови їх написання.

Тому то при оцінці культурної ролі книги та читання треба в першу чергу ясно й точно розрізняти різні типи читачів та читання. А ці типи залежні від тих психічних типів, що панують в дану добу і в даного народу, від тих літературних стилів і того літературного репертуару, який цим читачам приступний, і від тих культурних умов, які більше сприяють виробленню того чи іншого типу читання і читачів.

Ми не можемо тут давати спроби типології читання та читачів. Не можемо не лише за браком місця, а й тому, що багато проблем нам самим не є цілком ясні. Не можемо ще й тому, що деякі з встановлених нами типів потребують детального історичного та культурного освітлення (згадаймо, як цікаві типи, - тип релігійного «начотчика» селянина або міщанина в протестантських країнах та у «старообрядців»; тип читача окультної літератури, для якого елементи незрозумілого в тому, що читається, є необхідною умовою задоволення при читанні; тип читача - «мрійника», який доповнює про-

читане власними здогадами, закруглює сюжет, шукає в своєму оточенні героїв прочитаного і т.д.; тип читача - «талмудиста», що вишукує в прочитаному захований сенс і відповіді на всі свої казуїстичні запитання тощо; тип читача, який звик до езоповської мови і читання «між рядків», - для кожного з цих типів маємо і великий літературний, і гарний життєвий матеріал, і певно кожен, хто проблемою читання цікавився, має немало спостережень і матеріалів до характеристики всіх цих типів). Ми намітимо тут лише кілька основних рис процесу читання, за якими можливо так або інакше поділити читачів та форми читання.

Першим принципом поділу може бути ступінь «стаціонарності» читання. На одному полюсі ми умістили би читання максимально стаціонарне, що для нього типовим є, напр., читання старих написів та документів, студіювання юридичних норм, «законів», філологічне студіювання текстів. Кожен знає, яка різниця між тим змістом, що його вчитує, скажемо, з «Руської Правди» студент, що починає свої історичні студії, або професор, який веде відповідний семінар. Класичним прикладом, що можна вжити для ілюстрації того, яку силу може відкрити стаціонарне читання в простому на зовнішній вигляд тексті, може вважатися перше речення із Кантового «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten». На другому полюсі буде стояти побіжне читання книжок в трамваї або потязі, - та й усяке «переглядання» книжок, поскільки воно читачем робиться «в функції» читання (не з наміром лише «продивитись» книгу).

Другим принципом поділу типів читання я вважав би *ступінь концентрації на змісті або на формі книги*. В той час, як перший принцип поділу може бути зв'язаний з певною оцінкою читання, вважають (хоч це й не завше вірно), що стаціонарне читання «ліпше» побіжного, цей другий принцип поділу з оцінкою читання вже ніяк не є зв'язаний. Цілковита концентрація на ідейному змісті поетичних творів так само є помилкова і дає одностороннє уявлення про книгу, як і виключна увага до форми. Але не забуваймо, що в книзі, крім *словесної* форми, є ще форма, «оформлення» *графічне* (друк, ілюстрації, папір тощо). Увага до графічної форми є ознакою культури читача, але виключна увага до графічної форми часто є тільки симптомом певного бібліофільського фетишизму, що, власне, по суті своїй є байдужий до книги як такої. - бо книга є єдність змісту й форми.

Третім принципом поділу форм читання можна вважати *інтенсивність* або *екстенсивність* читання. Цей принцип поділу нагадує перший, але не покривається ним. Класичний філолог, культивуєчи стаціонарне читання, має нахил до екстенсивності в читанні, - його ідеалом є прочитати якнайбільше пам'ятників тієї галузи, яку він студіює, релігійний читач-селянин може ціле життя обмежуватись перечитуванням все тієї самої Біблії та нечисленних «житій».

* Продовження теми. Початок див. у №2. Передрук з журналу «Книголюб» (1931, річч. 5, кн. 3/4).

Навіть зустрічається інтенсивне побіжне читання, себто постійне «глитання» все одних і тих самих романів (напр., Дюма або Джека Лондона). Інтенсивний читач має своєю ідеалом читання одної книги, екстенсивний хотів би охопити як не весь книжковий скарб світу, то хоч принаймні весь репертуар своєї улюбленої галузи книжок.

Четвертим - і дуже важливим - принципом поділу типів читання і читачів є *автономність* або *гетерономність* читання для самого читача. Один читає філософічні твори тому, що йому дає певне задоволення сама «гра» думок автора або й «гра» думок, що їх викликає процес читання, інший шукає за допомогою обдумування того, що він читає, філософічної правди; один читач обмежується знайомством з астрономією із читання (иноді досить широкого, так що він переходить і до серйознішої літератури, навіть стежить за часописами), але не знає навіть зоряного неба і не може знайти ні одної планети, інший через читання переходить зразу до - може, дуже примітивних, - спостережень змінних зір, падучих зір тощо, трапляються навіть читачі біологічної та хемічної літератури, які самі не перевели, ані не бачили ні одного найпростішого й усім приступного досліду, читачі, що «цікавляться» історією, не мають часто охоти вдуматись хоч в один документ або пам'ятник, щоб зрозуміти самим, як історик-дослідник вичитує із цих стислих та неясних джерел свої уявлення про минуле та теорії про хід історичного розвитку; читачі економічної літератури не мають охоти самим розіратись у статистичних таблицях... Книга завше говорить нам про ту чи іншу реальність. Стремління від читання і через читання до цієї реальності я і зву оцінкою читання, як гетерономної функції, скупчення усієї уваги на самому читанні та на засвоєнні того, що читання безпосередньо само дає, є оцінка читання, як цілком автономної культурної функції, яко «самоціли».

Розуміється, ці принципи класифікації можна комбінувати один з одним, так що ми дістали б, зробивши спробу утворити всі можливі комбінації, досить складний поділ, на деталях якого не будемо тут зупинятися. Та ще до того між наміченими нами «полюсами», скрайніми типами можливі й існують переходи (ріжні ступені «автономного» або «гетерономного» читання, ріжні рівні «інтенсивності» та «екстенсивності» тощо). Нарешті, намічені нами принципи не вичерпують, напевне, всіх можливих принципів класифікації.

2.

Ми хочемо розглянути ще кілька окремих проблем, що зв'язані з читанням. Ми зачепимо тут лише ті окремі проблеми, що зв'язані з тією або іншою оцінкою тих або інших типів читання. Таких проблем значно більше, ніж ми їх у дальшому згадаємо, але ми обмежимося лише тими, що здаються нам найбільш актуальними для сучасності.

Ми вважаємо, що значіння читання в системі культурного життя є *гетерономне*. Читання має метою підводити людей до тієї чи іншої сфери реальності. Філософічна література має вводити нас в сферу думки, біологічна - знайомити з процесом життя і закономірностями цього процесу, економічна - з економічними явищами тощо. Це значить, що ми з засудженням ставимося до тих читачів і до такого читання, які роблять з читання автономну цінність.

Незмірне підвищення значіння читання було в дусі XIX віку, але, може, ніде воно не досягнуло таких скрайніх меж, як у Росії. Ще й тепер ми зустрічаємо таку високу оцінку читання у деяких письменників, що присвячують свою працю організації «самоосвіти». Самоосвіта якнайменше має бути самоціллю. Вона є, безумовно, лише складовою частиною певної «самовихови» людини. Але і в своїх власних межах самоосвіта має завше приводити людину до *життя*, до реальності (хоч би ця реальність, це життя і було, напр., реальністю, життям стародавніх часів, або реальністю математичних об'єктів). Дійсне ознайомлення з тією або іншою наукою, з тією або іншою галузю культури (мистецтвом, правом, економікою і т.д.) є можливе лише шляхом власного «дослідження» цієї реальності, якоїсь активності читача, себто переходу від засвоєння самих думок, що «вложені» в книгах, до передумування й обмірковування їх, до власного знайомства - з природою, з економічним життям, з пам'ятниками старовини, з «джерелами» історії і т.д.

З цим зв'язана й наша оцінка т.зв. популярної літератури, що має метою вперше знайомити з тією або іншою галузю науки та культурного життя. Треба й можна високо цінити лише таку «популярну» літературу, яка має на меті ввести читача до *самостійного* ознайомлення з тим, про що говориться у книзі. Та книжка, що дає лише *готове*, замовчуючи *невирішені* проблеми, не зупиняючи уваги на методах наукової праці, не даючи вказівок на те, як самостійно (хоч би й як учень, примітивно) знайомитись з даною галузю дійсності, є не лише мало корисна, а й шкідлива. На жаль, популяризацій дійсно добрих в світовій літературі дуже мало*. З цим ми зв'язуємо і засудження зависокої оцінки «самоосвіти» як такої. Коли є можливе знайомство з певною наукою або галузю культури через живе слово і наглядність - курси, лекції, екскурсії тощо, тоді не треба культивувати читання, що в ідеалі є лише доповненням до інших засобів зазнайомлення з реальністю, з життям.

Може здаватись, що принаймні література т.зв. «гарна», белетристика не вимагає від читача ніякої активності, ніякої самодіяльності і що тому наші міркування мало підійдуть до гарної літератури. Але (не зупиняючись тут на деталях питання) зауважимо, що й при читанні творів гарної літератури активність читача є досить велика і, власне, як активність *переживання*, і як активність *оцінки* читаного твору. Власне читач має бути *критиком* твору, бо *критичне* поставлення до художнього твору якраз і виявляє, що читачеві *приступна* специфічна реальність художнього твору - реальність естетична. Ця естетична реальність, щоправда, лежить у самому творі, а не поза ним, але її треба знайти, і при певних формах читання («глитання» книжок) вона залишається поза прийняттям читача.

І тому, що художній твір не може служити якимсь іншим цілям, крім художніх, цілковита увага читача й має бути звернена на ті художні цінності, що в даному творі зреалізовані. Уміння схоплювати й оцінювати художні цінності й є специфічне вміння критика. Літературний критик має бути ідеальним читачем. Кожен читач літературно-художніх творів стремить до того, щоб бути літературним критиком, хоч би «для себе самого», «про свій ужиток».

*Я надіюся дати на сторінках «Книголюба» спробу аналізу кількох зразкових творів старої і модерної «популярної» в ліпшому сенсі слова літератури.

3.

Ми повинні усунути ще деякі непорозуміння, що зв'язані з нашими попередніми формулками. Ми визнали за читанням певну гетерономну цінність, але це ще не значить, що в читанні немає ніякої *внутрішньої, власної* цінності. Ця цінність є службова, але вона є, існує. Від визнання за читанням специфічної, хоч і гетерономної культурної цінності залежить і визнання правильності дальших моїх завваг.

По-перше - читання як психічне явище є не лише індивідуальний психічний процес, а і процес *соціальний*. В кожному творі сконцентрований певний соціально-психологічний матеріал, який, незалежно навіть від волі та бажання читача, входить у його свідомість через читання. Всяке читання є, власне, розмова з автором книги. В цій відміні розмови, розуміється, яскравіше, ніж у живій розмові, виступають одні риси (можливість обдумати прийняте від співбесідника, зглядно автора), слабше - інші (можливість ставити запитання). І книга не є монолог, а діалог з «загальним», «абстрактним» співбесідником. Найліпша книга є та, що передбачає запитання та завваги цього абстрактного співбесідника-читача, книга, що її автор є свідомий цього діалогічного характеру процесу читання та розуміння. Усяке думання має діалогічний характер*.

Тому ми повинні вважати, що читач, який не помічає соціально-психічного елементу в тому, що він читає, в першу чергу не помічає автора, є взагалі читач поганий. Симптомом поверхового ставлення до книжки, ігнорування її дійсного ества є ті явища, що виявляють незацікавленість читача автором - «забув, хто написав», незнання (або нецікавість знати), чи живе ще автор книги, чи жив колись давно, якої він національності, навіть як він виглядає (якщо автор є славним письменником або вченим) тощо. Цікавість до автора є сутня риса процесу читання.

По-друге, треба звернути увагу на той факт, що книга є не лише певний духовний зміст, а й певна форма цього змісту. Це є форма словесна та форма графічна. Ігнорування цієї сторони книги є також велика хиба. Слово є найважливішим складовим елементом не тільки художнього твору, а й наукової праці. Та до того, щоб цінити та шанувати слово, привчається вже читач останніх століть. Власне розвиток наукової літератури

в народніх мовах з часів ренесансу аж до наших днів є процесом такого завоювання словесною формою свого місця в увазі читача. Гірше стоїть справа з графічною формою, з оформленням книги в друку; тимчасом графічне оформлення книги (шрифт, ілюстрації тощо) не менш важливі, ніж слово. Жахливий вигляд книжок навіть дуже культурних видавців (згадаймо Павленкова, або деякі історичні, напр., видання Брокгауза-Ефрона) показує повне нерозуміння важливості графічного боку. Але якраз графіка так само належить до книги, як і слово і зміст. Графіка - один з найліпших шляхів до «вчування», напр., в дух епохи. **Побачити** перше видання якогось (не тільки літературного, але й наукового) твору - значить здобути якийсь новий *емоціональний* підхід до того, що приймалося лише сухо-раціонально, або значить збагатити свій емоціональний підхід до твору, якщо цей емоціональний підхід у читача вже був. *Переглянути*, напр., історію літератури з репродукціями - так само є шлях пізнання минулого, як і прочитати її (інша справа, що засвоєння змісту історичного твору дає знання більш розчленоване і ясне). Я можу не високо цінити, напр., «Історію української літератури» Коряка, але я буду радити кожному її переглянути з огляду на зібраний у ній справді гарний ілюстративний матеріал. Антиестетичне видання - власне діло XIX віку, та навіть другої його половини. До початку XIX в. не тільки книга, а навіть і наукове приладдя діставало стильну художню оздобу й прикрасу. Коли тепер до цього повертаємось, то це є, на нашу думку, явище глибоко позитивного значіння. І слід усіма силами підтримувати та плекати інтерес читача до графічного боку книги. Тому, напр., є велика потреба мати окремі бібліофільські видання у народніх бібліотеках та робити при бібліотеках вистави старих книжок.

Дуже важливе явище, що характеризує ставлення читача до книги, є факт існування у даного читача «улюбленої книги». «Улюблена книга» - це книга, що супроти неї читач змінює свій звичайний підхід до книги. Екстенсивний читач читає свою улюблену книгу інтенсивно, побіжний - стаціонарно і, коли хоче, навпаки. Читач збагачує своє ставлення до книги взагалі через «улюблену» книгу. На «улюбленій книзі» (або кількох улюблених книгах) читачеві відкриваються ті сторони буття книги, яких він не помічає у тих «звичайних» книгах, до яких він ставиться байдуже. Через «улюблену книгу» кожен читач стає причасним цілій книжковій культурі. «Ерос» у відношенні до книги стає йому зрозумілий. Кожен читач, що має «улюблену книгу», є в потенції бібліофілом і служить в тих чи інших формах тому, що ми можемо назвати «книжковою справою» в широкому сенсі цього слова.

*Про це див., напр., гарну книжку K. Loewth-a: Individuum in der Rolle des Mitmenschen. Muenchen, 1928. - Багато з того, що сказано там про думання, можна безпосередньо перенести на процес читання.

Заставка з «Тріоді Пісної» Лаврського друку 1627 року.